

УДК: 494.3-25:495-25

Жалбиева З., “Манас” КТУ

БАЙЫРКЫ УЙГУР ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ТАТААЛ ЧАК ФОРМАЛАРЫНЫН УЮШУЛУУ ЖОЛДОРУ

Азыркы кыргыз тили менен байыркы уйгур тилинин типологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, анын натыйжасында кыргыз тилинин тарыхый-салыштырма морфологиясынын түптөлүшү жалпы түркология үчүн да, жеке кыргыз тил илими үчүн да зор теориялык мааниге ээ. Ошол себептен бул макалада байыркы уйгур жана азыркы кыргыз тилдериндеги э- кемтик этишинин (эле, экен, эмес, имиши) жардамы менен түзүлгөн этиштин аналитикалык жана субъективдүү модалдуулуктун ар түрдүү чактардагы формалары салыштырылды. э- кемтик этишинин байыркы уйгур тилиндеги архаикалык формасы – эр- формасында колдонулат. Бул кемтик этиши учурда түрк тилдеринде ар түрдүү формада кездешет жана чактын татаал формаларын уюштурат. Ал эми азыркы кыргыз тилинде өзүнүн байыркы архаикалык формасын жоготуп, «эле, экен, эмес, имиши» сыяктуу жардамчы этиши болуп колдонулат. Аталган жардамчы этиштер кыргыз тилинде да негизги этишке жалганып, чактын ар түрдүү татаал формаларын түзүүдө катышат.

Архаикалык эр- көмөкчү этишинин жардамы менен түзүлгөн чактын жөнөкөй жана татаал формаларынын ар түрдүү варианттары байыркы уйгур тилиндеги негизги үч семантикалык фонду түзөт: этиштин аналитикалык формалары, субъективдүү модалдуулуктун татаал формалары, шарттуу этиштин татаал формалары.

Фонетикалык жогоруда аталган чактын татаал формаларынын баары кездешет жана активдүү колдонулат.

Өзөктүү сөздөр: байыркы уйгур тили, э- кемтик этиши, кыргыз тили, чак, модалдуулук.

Жалбиева З., КТУ “Манас”

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ В ДРЕВНЕУЙГУРСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Исследование типологических особенностей современного кыргызского и древнеуйгурского языков является одним из актуальных проблем как тюркологии, так и кыргызского языкознания. Именно на основе подобных исследований идет процесс становления сравнительно-исторической морфологии кыргызского языка. В данной статье дается сравнительный анализ аналитических форм глагола и форм субъективной модальности в различных временах в современном кыргызском и древнеуйгурском языках, образованных при помощи вспомогательного глагол э- (эле, экен, эмес, имиши). Вспомогательный глагол э- в древнеуйгурском языке употребляется в архаической форме эр-. Этот вспомогательный глагол в современных тюркских языках употребляется в различных формах и участвует в построении аналитических (сложных) форм глагольных времен. В современном кыргызском языке рассматриваемый вспомогательный глагол видоизменил архаическую форму и употребляется в качестве вспомогательного глагола в таких формах, как “эле, экен, эмес, имиши”. Эти формы вспомогательного глагола в кыргызском языке участвуют в образовании различных аналитических форм глагольных времен в сочетании с основными глаголами.

В древнеуйгурском языке встречаются и активно употребляются все вышеуказанные сложные формы времен. Различные морфемы, употребленные для образования простого времени и сложных форм глагола в древнеуйгурском языке, образуют три основных семантических фона: аналитические формы глагола, сложные формы субъективной модальности, сложные формы условного наклонения глагола.

Ключевые слова: древнеуйгурский язык, вспомогательный глагол э-, кыргызский язык, время, модальность.

WAYS OF COMPLEX TENSE FORMS' DERIVATION IN THE OLD UIGHUR AND KYRGYZ LANGUAGES

The study of the typological features of the modern Kyrgyz and Old Uighur languages is considered to be one of the topical issues of Turkology and Kyrgyz linguistics as well. The researches of this kind serve as a base for the formation process of the Kyrgyz language comparative historical morphology. The paper provides a comparative analysis of the analytical forms of the verb and forms of subjective modality at different tenses in the modern Kyrgyz and Old Uighur languages, formed using the auxiliary verb e- (ele, eken, emes, imish).

The auxiliary verb e- in the Old Uigur language is used in the archaic form er-. This auxiliary verb in modern Turkic languages is used in various forms and participates in the construction of analytical (complex) forms of verb tenses. In the modern Kyrgyz language, the auxiliary verb under consideration has modified the archaic form and is used as an auxiliary verb in such forms as “ele, eken, emes, imish”. These forms of the auxiliary verb in the Kyrgyz language are involved in the formation of various analytical forms of verb tenses in combination with the main verbs.

All the above mentioned complex forms of tenses are found and actively being used in the Old Uigur language. Different morphemes used to form simple tense and complex forms of the verb in the Old Uigur language form three basic semantic contexts: analytical forms of the verb, complex forms of subjective modality and complex forms of the conditional mood of the verb.

Key words: *Old Uighur language, auxiliary verb e-, Kyrgyz language, tense, modality.*

Түрк тилдеринде чактын аналитикалык формалары, субъективдүү модалдуулуктун татаал формалары, шарттуу этиштин татаал формалары э- кемтик этишинин жардамы менен жасалат.

Байыркы архаикалык эр- этишинин «кемтик этиш» (недостаточный глагол) [Сейдакматов, 1988:268] деп аталып калышынын себеби байыркы толук составдуу архаикалык эр- этишинин мезгилдин өтүшү менен “эр- > э-” болуп “р” тыбышынын түшүп калышы менен туюндурулуп жүрөт.

Аталган архаикалык этиш азыркы түрк тилдеринде ар кандай фонетикалык формада кездешет. Татар түркчөсүндө *и-*, казак түркчөсүндө *э-*, уйгур жана өзбек түркчөсүндө да *э-* тыбыштык формасында кездешет [Öztürk, 1997]. Өткөн чактык татаал этиштердин уюшулушунда татар түркчөсүндө *-и-де*, казак түркчөсүндө *э-ди*, уйгур түркчөсүндө *é-ди*, өзбек түркчөсүндө *э-ди* формасында кездешет. Бул формалар аркылуу чактык формалар менен айкашып, татаал предикаттык формалары да уюшулат. Мисалы: *Бизден бир талай мал алып да койып эди* (казакчада). Ошондой эле субъективдүү модалдуулуктун татаал формалары да жасалат. Мисалы: *Ол жанагы Жексен аулында бир-эки кисимен тил катып оны-муны эстип алган экен* (казакча). [Öner, 1998:214]. Бул тууралуу L.Johanson архаикалык эр- нагыз жардамчы этишинин азыркы күндө тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон формалары түрк тилдеринде колдонулгандыгын жана бул жардамчы этиштин татаал чактык формаларды уюштурууларын белгилейт [Johanson, 1994:252-253].

Б.Орузбаева да э- кемтик этишинин «эде, эди, эле» формалары түндүк кыргыз диалектилеринде кездешерин жана *эди* формасы казак, өзбек тилдерине мүнөздүү болгондуктан, бул өлкөлөр менен кошуна жайгашкан кыргыз говорлору үчүн да мүнөздүү көрүнүш экенин белгилейт. Бирок кыргыз тилинин адабий тилинде бир гана өткөн чакты билдирүүчү, татаал этиштерди уюштурууда нагыз этиш менен айкашып келген эле жардамчы этиши гана колдонулат.» [Орузбаева, 1954:147]. С.Кудайбергенов жана С.Давлетов биргеликте жазган «Азыркы кыргыз тили» эмгегинде бул жардамчы этиш тууралуу чак категориясы бөлүгүндө «келер чакты уюштурууда *эле, экен* колдонулат жана эгерде арсар келер чактын формасын уюштурууда жардамчы этиш *-ар, -ер* компоненти менен айкашса, сүйлөмгө ар кандай модалдык кошумча маани берет» деген кыскача маалымат берген. «Жөнөкөй учур чактан кийин «эле» жардамчы этиши келсе, өткөн чактык мааниге өтүп, мурунку бир болгон

иштер тууралуу кабар берип калат. Мисалы: *Ал шаарда иштейт* (учур чак) *Ал шаарда жашайт эле* (өткөн чактык мааниде) жана жөнөкөй учур чак «экен» менен бирге колдонулса, сүйлөөчү үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракет тууралуу башка бирөөдөн билгендигин, же аны кокустан билип калгандыгын билдирет, же болбосо кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын тактап көрсөтөт. Мисалы: *Ушул жакта бирөө алтын сатат экен. Самтыр айыл чарба машиналарын куруу заводунда иштейт экен.* Ал эми «беле, бекен» жөнүндө учур чакка жалганып, биринчиси кыймыл-аракеттин мурун болгондугун, экинчиси кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгын тактап билүү максатында сурамжылайт» [КТГ, 1980: 233-234].

эр- нагыз жардамчы этиши Чагатай түркчөсү доорунан баштап *эр-* жана «р» тыбышы түшүп, *é-* формасында кездешкен үлгүлөрүн тексттерден кездештирүүгө болот. Бирок терс формасы *эрмес* аркылуу уюшулган: *yahşi, çiraylıg yigit érdi – жакшы, чырайлуу жигит эле. inim bahadır émişsiz – иним сен баатыр экенсиз* [Eckmann, 1996: 68].

Байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде эр- этишинин бир нече грамматикалык мааниси бар. Бул этиштин Енисей жазма эстеликтеринде этиштик кызматы менен бирге эр- уңгусуна ар түрдүү чактык жана жак мүчөлөр жалганып, ар кандай грамматикалык маанилерди жана татаал этиштерди уюштурган. Мисалы: Саргал Аксуу жазма эстелигинде: (Тува Хаа-Кем) *Билмедим буңым. Он эрмиш... – Кайгымды билбедим. Он экен...* деп текстин аягы жок [Батманов, 1962: 45]. *«Билге Тонукук бен өзүм. табгач илине кылынтым. Түрк будун табгачка көрүр эрти – Билге Тонукук мен өзүм Табгач элинде тарбияландым. түрк эли Табгачка карар эле* [Конкобаев, 2001: 83].

Эр- нагыз жардамчы этиши Байыркы уйгур түркчөсүндө баштапкы тыбыштык формасы өзгөрүүгө дуушар болгон эмес. Манихеист чөйрөсүнө таандык ыр саптарында төмөндөгүдөй кездешет.

<i>I.erklig ulug iligimiz erür siz,</i>	<i>Күчтүү, улуу ханыбызсыңыз</i>
<i>altunça tommiş</i>	<i>Алтындай топтолгон</i>
<i>tomlunça tommiş</i>	<i>топтой топтолгон</i>

kutlug bilge begümüz erür siz – кутмуу акылдуу бегибизсиңиз (Ercilasun, 2004:228).

Буддист чөйрөсүнө таандык «Жакшы жана жаман ниеттүү ханзадаалар» чыгармасында: *«bu ne emeklig yir ermiş, negülük togdum men? – бул кандай азаптуу жер эле, эмнеге төрөлдүм мен?»*.

Архаикалык эр- нагыз жардамчы этиши байыркы уйгур тилинде чактын жөнөкөй жана татаал формаларын уюштурууда активдүү колдонулган.

Байыркы уйгур тилинде айкын өткөн чак: *er-DI + жак мүчө – Ol ödün baranas uluşta ädgi alp yerçi subçı bar erti.* – Ошол заманда Бенарес өлкөсүндө жакшы, баатыр жол көрсөткүч-кемечи бар эле [Hamilton, 1998:22].

Азыркы кыргыз тилинде *эле же бол-* жардамчы этишине адат өткөн чактын -чу мүчөсү жана тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат: *Мен анда айылда мугалим элем /Мен анда айылда мугалим болчумун.*

Байыркы уйгур тилинде жалпы өткөн чак: *er-miş+жак мүчө – teginkä inçä tep tedî ärtiñü qal muntuz ermiş siz* – ханзаадага мындай деп айтты: аңкоо экенсиз [Hamilton, 1998:58].

Ал эми кыргыз тилинде *экен* жардамчы этиши жалганып жасалат: *Үйүнө барсак, чон атасы бар экен.*

Эр- нагыз жардамчы этиши аркылуу жөнөкөй чак менен бирге этиштин татаал чак формалары да жасалат:

- өткөн чактык этиштин аналитикалык формасы;
- субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасы.

Байыркы уйгур тилинде предикаттык татаал формалар эр- нагыз жардамчы этишинин жардамы менен жасалат. Бул форма кыргыз тилинде чактык этиштик формаларга эле, экен жардамчы этишинин айкашып келүүсү аркылуу уюшулат.

Өткөн чактык этишинин аналитикалык формалары:

1. **Учур келер/учур чактын татаал формасы:** -()r erDi+жак мүчө: *balıq taştın tarıqcılaraq köriür erti* – Шаардын сыртындагы талаа иштеткендерди көрчү эле. *qan qızın ädgü ögli teginkä qolmış erti, tünjür bolmış erti* – Хан (анын) кызын жакшы ниеттүү ханзаадага сураган эле, куда болушкан эле.

2. **Айкын өткөн чактын татаал формасы:** -DI erDi+жак мүчө: *bultu erti* – табышты эле.

3. **Жалпы өткөн чактын татаал формасы:** -mIş erDi+жак мүчө: *qan qızın ädgü ögli teginkä qolmış erti, tünjür bolmış erti* – Хан (анын) кызын жакшы ниеттүү ханзаадага сураган эле, куда болушкан эле. [Hamilton, 1998:42]

4. **Келер чактын татаал формасы:** -gAu erDi+жак мүчө: *ıkulmagay, kösünmegey erti* – түшүнүлбөйт, көрүнбөйт эле. *Bu yerkä näñ tägmägäy erti* – бул жакка чейин жетпейт эле.

5. **Буйрук ыңгайдын аналитикалык татаал формасы:** -zun erti + жак мүчө: *Amraklardın adırılğuluk emgek bolmazun erdi tip korkar men* – Сүйүктүүлөрүбүздөн ажыратып кыйнабасын деп корком [Eraslan, 2013:353]

Байыркы уйгур тилинде чак категориясынын терс мааниси этиштин татаал формаларында негизги этишке -mA терс мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу жасалат; *közi körmez erti* – көзү көрчү эмес. Ал эми кыргыз тилинде –ба терс мүчөсү, эмес (*er-mez*), жок сөздөрүнүн жалганышы аркылуу берилет;

Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасы:

1. **Субъективдүү модалдуулуктун учур келер/учур чактагы татаал формасы:**

-()r ermiş+жак мүчө: *köriür ermiş men idgurak bu emgekke tuşğuka* – Бул азапка батарымды сөзсүз көрөт экенмин.

Otgurak mini öliür ermiş – сөзсүз мени өлтүрөт экен [Eraslan, 2013:353].

2. **Субъективдүү модалдуулуктун айкын өткөн чактагы татаал формасы:**

-DI ermiş+жак мүчө: *bultu ermiş* – табышты эле.

3. **Субъективдүү модалдуулуктун жалпы өткөн чактагы татаал формасы:**

-mIş ermiş+жак мүчө: *Adıglı tonguzlu art üze sokuşmış ermiş* – Аюу менен доңуз ашууда салгылашкан экен/имиш [Tekin, 2013:17].

Субъективдүү модалдуулуктун келер чактагы татаал формасы:

-gAu ermiş+жак мүчө: *ıkulmagay, kösünmegey ermiş* – түшүнүлбөйт, көрүнбөйт эле

Bu yerkä näñ tägmägäy ermiş – бул жака чейин жетпейт эле (мисал катары берилди)

-çı bolmış + жак мүчө

Ürüng esri ingek buzagulaçı bolmış – ак темгилдүү уйу музоолойт экен // имиш // ак темгилдүү уйу музоолой турган болуптур.

Бул чактын татаал формалары кыргыз тилинде эле, экен, имиш жардамчы этиштери аркылуу түзүлөт. Байыркы уйгур тилиндеги тексттердин мисалдарында кездешкендей, ар түрдүү чактык формадагы негизги этишке эрмиш жардамчы этишинин жалганышы аркылуу уюшулган: *Adıglı toñuzlı aart üze sokuşmış ermiş* – Аюу менен доңуз ашууда согушкан экен [Tekin, 2013:19].

Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасынын терс формасы негизги этишке -mA мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалса, кыргыз тилинде -ба терс мүчөсү жалганып жасалат. (...bulmaz ermiş –... табалбайт экен)

Субъективдүү модалдуулуктун аналитикалык татаал формасынын суроолуу формасы эр- жардамчы этишин алган этиш сөзгө mU суроо мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат:

Amraq ögüküm meniñ eltä qazgançım siziñ ermez mü? – сүйүктүү уулум менин кирешелерим силердики эмес бекен? (эмести)

Ал эми кыргыз тилинде *бекен < бы-экен, бекенби < бы-экен-бы же беле < бы-эле* формасы аркылуу уюшулат.

Байыркы уйгур жана азыркы кыргыз тилдериндеги байыркы архаикалык *эр-* этишин сыпаттоодон төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

Эр- архаикалык этиши кыргыз тилинде *эрди > эле*, ал эми *эрмиш > экен, эрмез > эмес* сыяктуу калыпка салынган формаларда кездешет жана жак мүчөлөр менен жактала берет. *Э-* кемтик этишинин баяндагыч ыңгайдагы формаларында учур чакта кыргыз тилинде бул форма ширелишип түшүп, жак мүчөлөр предикаттык милдетти аткарып калат. Мында *мен, сен, биз, силер, алар* ж.б. ат атоочтор кыргыз тилинде *-мЫн, -сЫн, -бЫз, -сЫңАр / сЫздАр* түрүндөгү тыбыштык формага ээ болгон. Кыргыз тилинде үчүнчү жактын жекелик жана көптүк сан мүчөсү *т* формада кездешет.

Э- кемтик этишинин терс формасы байыркы уйгур тилинде учур-келер чакта *ermäz* формасы менен уюшулат. Кыргыз тилинде *э-* кемтик этишинин терс формасы *эмес* сөзүнүн жардамы менен жасалат.

Суроолуу сүйлөм байыркы уйгур тилинде *-mI / -mU* суроо мүчөлөрүнө чак жана жак мүчөлөрүнүн (*мен, сен, ол*) жалганышы аркылуу жасалат. Ал эми кыргыз тилинде суроолуу сүйлөм *БЫ-экен > бекен, БЫ – эле > беле* сөздөрүнүн жардамы менен уюшулат. *Беле* жак мүчөнүн толук эмес, ал эми *бекен* толук формасы менен жакталат: *беле – ң, бекен – сиң*.

Өткөн чактык этиштин аналитикалык формаларынын уюшулушунда айырмачылык: байыркы уйгур тилиндеги *учур келер чактын* аналитикалык татаал формасына кыргыз тилиндеги *адат өткөн чактын* модалдык мааниси дал келет. *balıq taştın tarıqcılaraq körür erti – Шаардын сыртындагы талаа иштеткендерди көрчү эле.* Байыркы уйгур тилиндеги келер чактын аналитикалык татаал формасына кыргыз тилиндеги каалоо-тилек ыңгайдын мүчөсү дал келгенин айтсак болот. *ukulmagay, kösünmegey erti – түшүнүлбөйт, көрүнбөйт эле // түшүнүлбөгөй, көрүнбөгөй эле.* Бул мисалдан келер чактын аналитикалык формасы чагылдырган модалдык маани кыргыз тилинде каалоо-тилек ыңгайдын мүчөсү менен дагы ачык берилгенин байкоого болот.

Субъективдүү модалдуулуктун татаал формасы байыркы уйгур тилинде *ermiş*, кыргыз тилинде *экен* кээде *имиш* сөздөрүнүн жардамы менен жасалат.

Чактын татаал формасынын уюшулушунда байыркы уйгур тилинде *эр-* жардамчы этиши, сейрек түрдө *бол-* жардамчы этиши, ал эми, кыргыз тилинде *эле, экен, имиш* сөздөрү менен жасалат. *-çi bolmiş + жак мүчө: Ürüng esri ingek buzagulaçı bolmiş – 1. ак темгилдүү уйу музоолойт экен // 2. имиш // 3. ак темгилдүү уйу музоолой турган болуптур.* Мисалда байкалгандай, бул сүйлөмдүн модалдык маанисин кыргыз тилинде бир нече вариант менен көрсөтсө болот: *Учур чак + экен, учур чак + имиш, -й турган бол-ЫнтЫр.*

Адабияттар:

1. Eckmann, J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Yayınma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları. -Ankara, 1996.
2. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. TDKY. -Ankara, 2013.
3. Hamilton J. R. İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Türkçe çev. Vedat Köken. TDK, -Ankara, 1998.
4. Johanson L. Türkeitürkische Aspektotempora. In Tense Systems In European languages. -Tübingen, 1994.
5. Öner Mustafa Bugünkü Kıpçak Türkçesi /Tatar, Kazak Ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri-TDK. -Ankara, 1998.
6. Öztürk, R. Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil. -Ankara, 1997.
7. Tekin, T. Irk Bitig. -İstanbul. 2013.

8. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Издательство Академии наук Киргизской ССР. –Фрунзе, 1959.
9. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе, 1980.
10. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. -Фрунзе, 1955.
11. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Фрунзе, 1988.